

FRANCE VREG, Ljubljana

KOMUNIKACIJSKI SISTEMI: AUTONOMNOST I OTVORENOST

U analizi teoretskih modela procesa mnijenja i komunikacijskih procesa u društvenom sistemu kritički sam vrednovao osnovne teorije oblika komuniciranja, pa i komunikacijske modele (verbalne i grafičke) koji prikazuju različite disciplinarne pristupe problemu.¹

Većina modela komunikacijskih sistema izgrađena je na mehanicističkim ili organicističkim načelima očuvanja ravnoteže, odnosno homeostaze; ova su načela povezana s naglašavanjem stabilnosti, socijalne discipline, konsenzusa u društvenom sistemu. Samo rijetki teoretičari prikazuju i elemente mijenjanja i strukturiranja sistema, odnosno osobne adaptaciono-procesnog modela.

U pogledu razvojnosti i za komunikacijske sisteme možemo konstatirati da u društvenom sistemu obavljaju funkciju morfostaze ili morfogeneze. Morfostatički komunikacijski sistemi, sa svojim informacijskim tokom, održavaju ravnotežu mnijenja i »mehanički« je uspostavljaju kada je narušavaju unutrašnje ili vanjske »smetnje«. Morfogenetski komunikacijski sistemi, međutim, smatraju unutarnju i vanjsku otvorenost kao prvi uvjet za stvaralačku apsorpciju inovacija i »smetnja«, koje su inicijativa za vlastiti razvoj, a dvosmjernost komunikacijskog toka uvode kao takav nužni komunikacijski odnos koji preko pozitivnog »feedbacka« suočava očuvano s dograđujućim, tradicionalno sa suvremenim, normativno s devijantnim. Takav procesno-adaptacioni model pogodan je za sisteme koji su sposobni za razvojna mijenjanja strukture.

Zbog toga ću u ovom pregledu posebno izoštriti aspekt morfogenetičnosti modela. Takav analitički pregled imao bi služiti i kao uvod u predloženi sistemski razvojni komunikacijski model, koji iznosim u teoretskoj interpretaciji i u grafičkom prikazu.²

1. Teoretski modeli i morfogenetičnost

Mogli bismo konstatirati da rani liberalni političkoretorički model publicističkog procesa nije bio bez elemenata povratnoga toka. Koncepcija kritičke,

¹ France Vreg: *Komunikacijska znanost*, Teoretični modeli komunikacijskih procesov v družbenem sistemu, FSPN, Ljubljana, 1972, str. 460.

² France Vreg: *Komunikacijski modeli*, Grafične sheme, CJMMK pri FSPN, Ljubljana, 1972, str. 39—43. — Teoretski prikaz predlaganih modela vidi France Vreg: *Komunikacijska znanost*, ibid., str. 356—396.

rezonirajuće javnosti značila je mogućnost pritjecanja raznolikosti na osnovi unutarnje otvorenosti društvenog sistema. Međutim, pritjecanje je ograničavala uska, klasna sfera javnosti, tako da je informacijski opticaj obuhvaćao samo reprodukciju misli i predočaba relativno uskog, višeg i srednjeg sloja građanske klase. Poslije su spomenuti model reducirali na potpuno jednosmjernan, uvjeravalački informacijski tok, koji ima snažno uvjecati na atomiziranu masovnu publiku, kao i afirmirati biološki S-R shemu.

Sociološki interakcijski pristup odbacio je sliku društva kao aglomeraciju atomiziranih pojedinaca i sliku publike kao pojedinaca »prikvačenih« za medije. Afirmirao je interakcijske procese u grupi, utjecaj grupnih norma i povezanost u širu društvenu sredinu. Prikazao je niz čimbenika koji zajednički djeluju u komunikacijskoj situaciji. Saopćenje masovnog medija više nije uvijek jedini uzrok komunikacijskog učinka. U situaciju je upleten cijeli splet čimbenika koji su izvanmedijske naravi. Isto tako, svi čimbenici ne utječu u pravcu promjene postojećih gledišta, nego mnogo više u pravcu jačanja (Klapper).

Glavni teoretičari sociološkog interakcijskog pristupa (Merton, Lazarsfeld, Klapper, Seldes, Katz, Mills) dosta su jedinstveno konstatirali da su masovni mediji urasli u cjelokupan društveni sistem, da su politički i ekonomski o njemu ovisni i da svoju funkciju vide u očuvanju *statusa quo* društva. Stoga su mediji prisiljeni izbjegavati devijantne poglede, inovacije i kritike. Sadržaj sistema saopćavanja određuje oblik vlasništva medija. Skoro svi modeli te škole naglašavaju načelo očuvanja društvene ravnoteže (Schramm i drugi), dok politolozi (Key) ovo načelo afirmiraju kao model ravnoteže između vladine akcije i javnoga mnijenja. Povratni tok shvaćaju samo u smislu negativnog »feedbacka«, koji ima ojačati glavni tok komunikacije uvjeravanja.

Rileyev model interakcijskog odnosa između komunikatora i publike zasniva se na funkcionalističkom (Parsons, Homans) načelu uravnotežene razmjene između političkih stranaka i javnosti, odnosno između poduzeća i domaćinstava. Rileyev model predstavlja masovno komuniciranje kao sastavni dio harmoničnog, bezkonfliktnog sistema interakcije između politike i javnosti. De Fleurova funkcionalistička shema masovnih medija kao društvenih sistema još više zaoštava taj problem. De Fleur konstatira da sadržajna i simbolna struktura masovnih medija u sistemu slobodnog poduzetništva mora biti takva da održava ravnotežu političkog sistema građanske demokracije (politički ekvilibrij); ovaj je uvjetovan očuvanjem prosperiteta ekonomskog sistema (financijski ekvilibrij), koji ovisi o kupovini i potrošnji masovne publike (sa srednjim i niskim ukusom); narušavanje tog odnosa prouzrokovalo bi dezintegraciju ekonomskog sistema i ugrožavalo političku ravnotežu. Ni Riley, a ni De Fleur ne prikazuju elemente morfogeneze sistema, strukturnog dograđivanja, jer bi to značilo da bi morali govoriti o unutarnjoj i vanjskoj otvorenosti; unutarnji dotok problema je suočavanja sistema s devijantnim glasovima i »podzemnim« medijima, a vanjska otvorenost nužno bi osvetlila dominaciju američkog komunikacijskog sistema u svjetskom suprasistemu. Ove probleme, međutim, dovoljno kritički načinju Gerbner i Schiller institucionalnim pristupom.

Rani intrapersonalni i interpersonalni komunikacijski modeli (Schramm, Osgood i Wilson, Peterson, Ruesch, Bryant i Wallace) zasnivaju se na spoznajama matematičke teorije informacija (Shannon i Weaver, Cherry) i kibernetike

(Wiener), a ujedno apliciraju i stanovite spoznaje psihologije i sociološkog interakcionizma. Neki informacijsko-psihološki modeli (Berlo), međutim, u većoj mjeri uvode i načela simboličkog interakcionizma.

Simbolički interakcionalisti zasnivaju čovjekovo sporazumijevanje na »razmjenjivanju« simbola, koji za komunikacijske partnere imaju ista značenja (De Fleurov izomorfizam značenja). Svaki partner dijadičkog odnosa, s pomoću simboličkog komuniciranja, otkriva značenja radnji drugoga. Kod osnivača društvenog behaviorizma pojavljuje se ideja o društvenom značenju (Mead), koja je istovjetna s Deweyevim shvaćanjem značenja kao »objektivnog i univerzalnog« (značenje nastaje u procesu međusobnog djelovanja, komuniciranja i kooperacije). Društveno komuniciranje je oblik djelatnosti, oblik čovjekove prakse. Ipak je kod Meada djelovanje (komuniciranje) više oblik »uočavanja« (percepcije) ili »spoznavanje« (kognitivni proces), slično kao što je kod suvremenih simboličkih interakcionista (Blumer) više »definiranje akcije drugoga«. Meadov model »radnje« (akcije, djelovanja) sveden je na model komuniciranja; komuniciranje unutar »radnje« je zbog »spoznavanja«, a ne zbog »djelovanja«.

Stoga je i Berloov model interakcijskog simboličkog komuniciranja usmjeren prije svega na postizavanje konsenzusa, jer empatičko komuniciranje ima za cilj spajanje dva »psihička organizma«. Hullettov simboličko-interakcijski model prikazuje razvojnost komunikacijskog čina, jer fazom »prikrivenog pokusa« prikazuje Meadova načela o igranju uloge drugoga i vraćanju spoznavanja na samoga sebe (suvremeno načelo povratnog toka). Ipak, i njegov model mnogo više prikazuje kognitivne procese, a manje model komunikacijskog čina. I De Fleurov model izomorfizma značenja uzima u obzir Meadove »simbole značenja«, skladnost značenja i empatičnost, a ostaje (slično kao drugi modeli) na području kognitivnih procesa i kontemplacije. Tako je taj pravac simboličkog interakcionizma zapostavio ideju komunikacijskog čina kao čovjekova aktivnog društvenog djelovanja.

Među teoretičarima koji komunikacijsku znanost obrazlažu »simboličkim oblikom« i koji dokazuju *kako* društvo postoji u komuniciranju, Duncan je najbliži Meadovoj ideji društvenog djelovanja. U svom dramaturškom modelu shvaća komunikacijsko djelovanje kao borbu za postizavanje društvenog poretka. Ne zadovoljava se metaforom postizavanja konsenzusa ili kooperacije, nego unosi u model elemente sukobljavanja, protivljenja i konflikta (između centara političke moći i javnosti); ali, njegov »konfliktni« model ostaje bez pravog tumačenja o uvjetovanosti društvenih sukoba. Slično kao dramaturški model pokušava i teorija igre razviti osnovni interakcijski model koji bi se zasnivao na protuslovnim procesima društvenog sukobljavanja i borbe. Tako je Schellingova studija strategije konflikta ispitala neke disjunktivne procese na interpersonalnom nivou. Iako je Schelling tumačio konflikt socijalno-psihološkim mehanizmima, ipak je njegova zasluga u tome što je konflikt uvrstio u ljestvicu uobičajenih društvenih komunikacionih odnosa. Međutim MacLean naznačuje problematiku konflikta u komunikacijskim organizacijama prije svega na točkama »vratarskog« filtriranja informacija. U tim nam se studijama komunikacijski čin više ne pokazuje samo kao empatičko sporazumijevanje na osnovi simbola značenja, nego nam se razotkriva kao protuslovno interakcijsko komuniciranje koje zahvaća oblike konsenzusa i kooperacije, pa i protivljenja i konflikta. Tako se komunikacijski čin ne pokazuje samo kao potpun konsenzus ili kao nerazrješiv

konflikt, nego se raspinje kao ljestvica različitih odnosa — od konjunktivnih do disjunktivnih.

Orijentacijski A-B-X modeli ne uključuju samo objekt komunikacije, nego postavljaju i problem konsenzusa i konflikta. Svi se zasnivaju na Nowcombovu konsenzusnom modelu: Newcombu je komuniciranje najopćije i najefikasnije sredstvo za postizanje konsenzusa. Ali, suglasnost nije sama sebi cilj, nego je uspostavljamo zato da olakšamo koordinirano djelovanje u okolini. Komuniciranje dviju osoba teži simetričnosti orijentacija, ravnoteži mnijenja. Ravnoteža omogućuje postizanje suglasnosti. Ali, to ne vrijedi samo za dijadičke odnose, nego i za društvene grupe. Grupe nastaju na osnovi postizanja suglasnosti, koja na taj način postaje instrument kooperiranja ljudi u grupama. Svako grupiranje ljudi posljedica je konsenzusa.

Westley i MacLean, Gerbner, Stapers i drugi konstruirali su komunikacijske A-B-X modele. Komunikacijski tok otpočinje procesom očuvanja vanjskoga događaja (objekta), a zatim se razvija u pravi komunikacijski proces. Povratni tokovi naznačeni su samo kod prva dva autora. Druga dva, međutim, prikazuju model »komunikacijskog člana«, a ne pravi interakcijski odnos. Ali, zato više razvijaju proces transakcije s okolinom. Interakcijski i transakcijski odnos određenije je definirao Fearing. Kod ovih modela, međutim, ne možemo govoriti o orijentacijskom odnosu dviju osoba prema objektu.

Slično kao Mead, Carter smatra da je komuniciranje akt djelovanja i da je za pojedinca i za društvo »jedinствeno sredstvo za razrješavanje mnogih situacija«. Povlači razliku između jednoobjektne i dvoobjektne situacije. Tako Carter uvodi načelo biranja između alternativa u pluralističkoj situaciji. Umjesto komuniciranja dviju osoba (društvene interakcije) uvodi koorijentaciju dviju osoba u pogledu dva objekta na osnovi istog atributa. Pojedinac ne »traži cilj« u poznatoj situaciji, on mora usvojiti položaj vrednovanja među objektima. Shaf-fee još razvija model i pokušava ga aplicirati na konfliktne situacije. Clarke je, međutim, koorijentacijsku teoriju povezao s traženjem informacija. Napokon je Edelstein koorijentacijski odnos, koji se može uspostavljati između pojedinaca, aplicirao na masovnu publiku; pojedini, odvojeni članovi publike mogu uspostavljati odnos slične orijentacije. Centralna točka svih tih odnosa su raspoznavajući atributi, na osnovi kojih pojedinac usvaja odluke. Među komunikacijska ponašanja on ubraja i stanja disonancije i konflikta, a uzroke za njih pokušava otkrivati u socijalnim determinantama. Tako nam i taj smjer razotkriva šire raspone komunikacijskog ponašanja nego što nam nudi teorija konsenza.

Načelo empatičkog odnosa međusobne ovisnosti (interdependence) Parsons najprije mijenja u dosta krut mehanizam za postizanje konformnih mnijenja i gledišta. Iz sistema su isključene devijacije i napetosti, a ravnotežu shvaća homeostatički. Poslije napušta varijantu konformnog konsenzusa i približava se teoriji recipročnosti i razmjene, koju su razvili Homans i kolege. Kritičari konsenzusne teorije (Horowitz) povlače razliku između konformnog konsenzusa i između teorije kooperacije, koja uzima u obzir legitimnost razlika u pluralističkoj situaciji. Ali, Turner i Buckley upozoravaju i na druge oblike komunikacijskih interakcijskih odnosa: takmičenje, akomodacija, konflikt. Homansovo načelo razmjene mogući je oblik interakcije, a ako bi bio jedini, čovjekovo bi ponašanje bilo okovano samo u uzorke razmjene po načelu dobiti i gubitka.

Međutim, teorija razmjene upotrebljiva je pri analizi društvenih organizacija kao transakcijski proces dogovaranja i pogađanja.

Secordova i Backmanova interpersonalna teorija osobe sadrži niz funkcionalnih odnosa koje afirmira orijentacijska teorija (aspekt vlastitog koncepta, interpretacija tog koncepta, uočavanje aspekata druge osobe). Kod oba autora bitna je spoznaja da se neprekidno odvija interakcijski proces koji napreduje i koji je stanovit transakcijski oblik razmjene među osobama i s okolinom. Komunikacijski je proces slično definirao i Dance, koji ga prikazuje u obliku heličke spirale: tok je usmjeren, napreduje, a ujedno se vraća samome sebi i utječe na prijašnje ponašanje. Komuniciranje je interaktiranje, dodirivanje i druženje, otvaranje ili zatvaranje dva takva napredujuća toka, prikazana heličkom spiralom. Dance odbacuje stare predodžbe o linearnom ili kružnom toku. Istu zamisao iznose i sistemski teoretičari: Buckley slično shvaća procesni adaptacioni model, kao komunikaciono djelovanje koje se razvija.

Prakke definira funkcionalni publicistički model unekoliko elastičnije nego neki funkcionalisti. Funkcionalan model mora osiguravati dinamičnu ravnotežu sistema. To znači da nosioci uloga moraju biti u takvoj međusobnoj zavisnosti koja će omogućavati neprekidnu interakciju koja se razvija, uspostavljanje dinamične ravnoteže na osnovi skladnosti komunikacijskih intencija i potreba. Ipak, Prakke ne afirmira proces koji napreduje u smislu protuslovlja. Na takvu mogućnost ukazuje Meerloo; on upozorava na konfliktne situacije koje komunikacijsku interakciju zakoče, vrata na početnu točku ili potpuno prekinu. Komunikacijski proces nije razvojni u smislu evolucije, nego je dijalektički protuslovan.

Thayer shvaća »žive sisteme« kao komunikacijske (informacijsko-procesne) sisteme i na taj se način svojom teorijom potpuno približava sistemskoj teoriji. Njegov interakcijski komunikacijski sistem je shema dvaju psiholoških pod-sistema, od kojih svaki ima tri orijentacije u pogledu na A-B-X odnos. Ipak, obje osobe ne »interaktiraju«, nego svatko samo vrši informacijsko-procesnu obradu podataka koje uoči u komunikacijskoj situaciji s drugom osobom. Thayer također afirmira misao o komunikacijskom procesu koji napreduje, koji se stalno, postupno probija kroz konceptualni i ili afektivni prostor. Ali, na žalost, u svoj model ne unosi nikakve »napetosti« u smislu protuslovlja i tako ostaje u okvirima evolucionog razvoja. Kod njega ne nalazimo i drukčijih dimenzija komunikacijskih odnosa, osobito odnosa protivljenja i konflikta.

Kod skoro nijednog od dosadašnjih modela nismo eksplicitno uočili problem otvorenosti komunikacijskog sistema. Samo Thayer upozorava da efikasno djelovanje (pojedince ili organizacije) iziskuje »visok stupanj otvorenosti prema ambijentu i fleksibilnost strukture«. Tako već načinje bitan problem sistemskog modela, naime, unutarnju i vanjsku otvorenost kao uvjet za dograđivanje strukture. Dosadašnji modeli su interakcijski odnos gradili pretežno na morfostatičkim elementima ravnoteže i homeostaze, koji su uvjet za očuvanje stabilnosti sistema, odnosno postojanja samog sistema. To svakako važi za biološke organizme (uravnoteživanje stanja temperature, fiziokemijskih procesa itd.), ali se problem uravnoteživanja potpuno drukčije postavlja u društvenim organizmima.

Suvremena sistemska analiza odbacuje funkcionalistička načela homeostatičkog uravnoteživanja procesa u društvenom sistemu i predlaže procesni ili

kompleksni adaptacijski model. Sistemska teorija (Buckley) prosmatra socijalno-kulturne sisteme s aspekta stalnog mijenjanja strukture na osnovi adaptacijskih procesa. Afirmira misao o interakcionističkom procesu koji napreduje, gdje uzorci nastaju i na osnovi pravila (norma) i s interakcijama između pojedinaca i grupa. Različiti stupnjevi strukturiranosti nastaju, očuvaju se, razrađuju ili mijenjaju. Procesni model prikazuje dograđivanje strukture ili evoluciju organizacije i zasniva se na dodatku raznolikosti iz okoline. Komunikacijski sistem shvaća kao kompleksnu mrežu za simboličnu interakciju, a informaciju kao odnos informacijskog raščlanjivanja (povezivanja) strukturnih elemenata. Razmjena s okolinom bitan je činbenik životne sposobnosti. Ukoliko su sistemi viši, utoliko su više otvoreni u tom smislu da se zapliću u širu razmjenu s raznolikošću okoline.

Osobito je MacKay informaciju definirao kao strukturu znakova koja na prijemni organizam djeluje orijentacijski. Organizam stalno prima informacije iz okoline i vrši njihovu razmjenu da bi očuvao stanje spremnosti za djelovanje u okolini. Ovaj informacijski metabolizam omogućuje komuniciranje, tj. organizacijsko djelovanje jednog organizma na drugi. Tako nam sistemska teorija s novom terminologijom pruža neka načela komunikacijskog procesa koja smo razmatrali kao međusobno orijentacijsko djelovanje dvaju komunikacijskih partnera (no ipak je kod informacijske teorije više naglašeno djelovanje).

Posebno su važne spoznaje sistemskih teoretičara u pogledu negativnog i pozitivnog feedbacka (Miller, Buckley i drugi). Negativan povratni tok vraća sistem u prvobitno stanje, a pozitivan povratni tok sadrži informacije koje sistem prestrukturiraju ili razvojno mijenjaju. Za Millera je pozitivan tok »neskladan« jer ugrožava homeostazu sistema, a za Buckleya je uvjet za strukturno dograđivanje. Sistemski teoretičari razilaze se prvenstveno u tom pitanju. Naime, Buckley tvrdi da su ekvilibristički modeli pogodni samo za sisteme koji pri kretanju u stanje ekvilibrija gube organizaciju i pokušavaju je barem minimalno očuvati; homeostatički modeli su pogodni za sisteme koji nastoje očuvati dan, relativno visoki nivo organizacije, suprotno uvijek prisutnoj težnji za smanjivanjem. Ali, procesni model omogućuje razvojno mijenjanje strukture apsorpcijom raznolikosti i devijantnosti. A dotok raznolikosti omogućuje pozitivan »feedback«, odnosno takvu dvosmjernost komunikacione mreže koja sistemu dovodi i »neinstitucionalne«, devijantne informacije.

To ne znači da bi sistem trebao postojati bez stabilnih elemenata koji služe očuvanju. Trebao bi sadržavati stanovit optimalan nivo kako stabilnosti tako i fleksibilnosti. Stabilnost trebaju održavati prvenstveno oni simbolni elementi međusobnih odnosa, kulturnih norma i vrijednosti koji vrše integrativnu funkciju društva. Sistem bi se istodobno trebao zasnivati na fleksibilnosti strukturalnih dijelova, što bi po Buckleyu značilo određenu sklonost reorganizaciji postojeće institucionalne strukture.

Dakle, sistemska teorija vidi u razvijenom, kompleksnom komunikacijskom sistemu mogućnost da vrši integracijsku funkciju — unatoč tomu što je otvoren, strukturiran i dvosmjernan. To znači da u sistemskom razvojnom modelu moram analizirati ne samo one elemente modela koji osiguravaju njegovu razvojnost (dotok raznolikosti), nego isto tako utvrđivati kako je, unatoč većoj strukturiranosti (diferencijacije i pluralizma mnijenja) moguća integracija. Zato sistemski razvojni komunikacijski model mora sadržavati kako elemente dife-

dencijacije tako i elemente reintegracije kao sastavnog dijela istog neprekidnog protuslovnog procesa koji napreduje.

2. *Sistemska razvojni model*

Centralno pitanje koje sam pokušao osvjetliti analizom komunikacijskih modela morfogenetička je funkcija komunikacijskih procesa u društvenom sistemu. Još u prethodnim poglavljima³ konstatirao sam da komunikacijski sistem nekog društva nije autohton »organizam«, niti je samo komunikacijska »mreža« po kojoj centri odlučivanja šalju usmjerivačke informacije. Isto sam tako pokušao prikazati da bi bilo i previše »jednostavno« ako bi imanentne funkcije komunikacijskog sistema sveli na dužnost da homeostatički održava ravnotežu i integritet društvenog sistema. U takvom slučaju jednostavno bi usvojili propagandni ili agitpropovski model bilo kojeg autoritarnog društva, koji u hermetičkoj, monopolnoj komunikacijskoj situaciji svakako adekvatno vrši svoju usmjerivačku funkciju.

Analitički naponi bili su usmjereni u razmišljanje o takvom komunikacijskom društvenom modelu koji bi — ostvaren u praksi — odgovarao uvjetima kompleksne, protuslovne i pluralističke komunikacijske situacije u suvremenom društvu. Naime, svako društvo — ako se želi razvijati — mora ugraditi takav komunikacijski sistem koji će ubrzavati razvojno mijenjanje, što znači omogućavati procese destrukuiranja i restrukturiranja društva u diverzificiranoj sredini različitih kompetitivnih ili suprotnih sistema.

Stoga ću pri predlaganju načela i elemenata sistemskog razvojnog komunikacijskog modela usredotočiti pozornost na ove probleme:

1. mjesto informacijsko-komunikacijskog podsistema u globalnom društvu;
2. funkcionalno komuniciranje između medija i publike;
3. unutarnji elementi komunikacijskog podsistema koji osiguravaju morfogenezu problema i
4. odnosi sistema sa susjednim ili drugim sistemima, odnosno s informacijsko-komunikacijskim podsistemima, koji zajednički stvaraju planetarnu, totalnu, kompleksnu i kompetitivnu komunikacijsku situaciju.⁴

Polazna osnova za sistemski model bilo mi je shvaćanje komunikacijskog sistema kao relativno autonomnog informacijsko-komunikacijskog podsistema nekog društva. Svako društvo, zbog svoga opstanka, integracije i djelatnosti, stvara svoj vlastiti informacijsko-komunikacijski podsistem koji vrši informacijski optjecaj za sve društvene podsisteme. Informacijsko-komunikacijski podsistem tada je komunikacijska mreža globalnog društva po kojoj se prelijevaju informacije različita sadržaja i različitih funkcija. Komunikacijsku »mrežu« čine i ljudski i tehnički proizvodni prijemni podsistem; pri tome ne mislim na neku tehničku »mrežu«, nego na komunikacijske organizacije, pa i na primarne informacije. Pojam informacijsko-komunikacijski sistem obuhvaća cjelokupan komunikacijski proces sa svim njegovim elementima. Informacijsko-komunikacijski podsistem predstavlja sve oblike čovjekova komuniciranja — od intrapersonal-

³ Vidi France Vreg: *Komunikacijska znanost*, ibidem.

⁴ Ovaj članak zahvaća samo probleme pod 1. i 4.

nog i interpersonalnog do masovnog, od tiskovnog do elektronskog, od verbalnog do vizualnog i umjetničkog komuniciranja.

Stoga prvi konstrukt sistemskog razvojnog modela (vidi Modeli, Vreg, shema 1.: Društveni sistem, njegovi podsistemi i susjedni sistemi) pokušava prikazati mjesto informacijsko-komunikacijskog podsistema među drugim podsistemima, a obrazloženje da dokaže »organsku« nužnost za njegovom relativnom autonomnošću. To ne znači da svaki podsistem (politički, ekonomski itd.) nema još i svoje vlastite informacijske kanale i službe, ali ovi su elementi informacijsko-komunikacijskog sistema — a ne monopol nekog podsistema — ako žele vršiti informacijsku funkciju imanentnu razvojnom komunikacijskom sistemu. Zato strelice prikazuju informacijsko raščlanjavanje (povezivanje), koje vrši informacijsko-komunikacijski podsistem u sistemu, tj. među podsistemima i u samim sistemima.

Već s prvim modelom želim posve jasno naglasiti potrebu za autonomnom pozicijom informacijsko-komunikacijskog podsistema u odnosu prema drugim podsistemima, što, razumije se, ne znači da taj podsistem prisvaja ulogu političkog odlučivača i usmjerivača (koja pripada političkom podsistemu), niti da želi imati arbitrarnu ulogu posrednika između različitih podsistema. Autonomna uloga informacijsko-komunikacijskog podsistema prijeko je potrebno stoga da bi on mogao relativno slobodno vršiti razmjenu informacija drugih, relativno autonomnih podsistema, koji isto tako svaki ima svoje imanentne funkcije. Ako bi bilo koji podsistem prisvojio monopol nad informacijskim procesom, onda bi to značilo informacijski monopol jednog komunikacijskog centra, što bi značilo jednostranost informiranja. Osim toga, informacijsko-komunikacijski sistem ima još svoju imanentnu funkciju instrumenta javnosti u ulozi društvenog kritičara i društvenog nadzora. Ali ove dvije uloge može on obavljati samo onda kada mu to omogućuje relativno autonomna pozicija u odnosu prema drugim podsistemima.

a) *Otvorenost i interkomunikacija među sistemima*

S modelom želim prikazati i činjenicu da je apsolutno svaki sistem povezan s drugim sistemima, dakle, da boravi u okolini koja je diverzificirana. Sistemsku okolinu može imati različite okoline ili podokoline, koje nisu nužno i okoline istog ili sličnog, uzmimo socijalističkog društvenog sistema. Mnogi društveni sistemi žive u vrlo diferenciranim sredinama, u dodiru s različitim društvenim sistemima, koji mogu biti u odnosima kooperacije, takmičenja ili protivljenja. I dalje. Društveni sistemi ne dolaze u međusobni dodir uvijek samo kao integralni sistemi, nego u normalnoj situaciji mnogo više na nivou podsistema. Istraživanja interkulturnog komuniciranja razotkrivaju da se trajne, kontinuirane interkomunikacije odvijaju među podsistemima različitih društvenih sistema (političkog podsistema s političkim, kulturnog s kulturnim, znanstvenog sa znanstvenim itd.).

Zbog toga je informacijsko-komunikacijski podsistem nekog društva s diferenciranom okolinom u poziciji da se u njegovu komunikacijskom prostoru stalno dodiruju ili prepliću susjedni ili tuđi informacijsko-komunikacijski podsistemi. Zato želimo u sistemskom razvojnom modelu naglasiti činjenicu nepre-

kidne interkomunikacije između javnosti, odnosno publika masovnih medija susjednih sistema. Javnost nekog globalnog društva uvijek, kao »organizam« javnog mnijenja, »izložena« utjecajima drugih sistema; točnije, mogli bismo reći da je bit njezina boravka, postojanja i djelovanja u stalnoj transakciji s okolinom. To znači da informacijsko-komunikacijski sistem sa svojim javnostima uopće ne »postoji« bez okoline, znači, bez susjednih informacijsko-komunikacijskih sistema s njihovim javnostima.

Interkomunikacija među sistemima i javnostima upozorava nas na stalna postojanja komunikacijskih transakcijskih procesa: transakcija postoji u kartografiranju okoline, u procesima asimilacije i adaptacije, kao i u stvaralačkom reagiranju, tj. u interakcijskom komunikacijskom odnosu. Mogli bismo reći da se radi o stalnom senzitivnom dodirivanju i interakcijskom utjecanju dvaju ili više autonomnih komunikacijskih sistema, od kojih svaki teži svojoj integraciji i održava usmjerenost vlastitom cilju. To dodirivanje je neprekidno, vremenski i *historijski razvojno* dimenzionirano u smislu procesa koji napreduje, s prikazom dodirivanja dviju ili više heličnih spirala. Proces transakcije nužan je ne samo zbog djelovanja fizičkog kontakta, nego zbog nužnosti razmjene (informacijske i materijalno-energetske). Razmjena je, međutim, prirodan uvjet opstanka i razvoja svakog društvenog sistema.

Kako se razmjena obavlja u dodiru među podsistemima, osobito je važna autonomna pozicija informacijsko-komunikacijskog podsistema. U ovom slučaju autonomnost znači njegovu razvijenost, samostalnost i slobodnost, ukratko, sposobnost interakcije s drugim sistemima.

b) Autonomnost informacijsko-komunikacijskog podsistema

Ako pokušamo raspravljati o autonomnosti, onda u prvom redu moramo konstatirati koliko informacijsko-komunikacijski podsistem, kao dio sistema, uopće može biti autonoman i koliko je u međuovisnosti s ostalim podsistemima. Smatram da informacijsko-komunikacijski sistem nije »samostalan« i da ne može biti »slobodan« organizam koji bi trebao postojati sam po sebi, za sebe i neovisno o društvu. Komunikacijski sistem je integralni dio stanovitog društva; to znači da obavlja funkciju informacijske povezanosti i raščlanjivanja društva i njegovih dijelova. Informacijsko-komunikacijski podsistem osposobljuje sistem informacijama o sebi i okolini, raščlanjuje i povezuje dijelove sistema i tako omogućuje procese diferencijacije i integracije, adaptacije i razvojnog mijenjanja.

Informacijsko-komunikacijski podsistem omogućuje interkomuniciranje među različitim podsistemima: političkom, ekonomskim, kulturnim, znanstvenim, graničnim i ostalim. Funkcija informacijsko-komunikacijskog podsistema sastoji se u tome da preko svojih različitih kanalnih sistema (interpersonalnog, grupnog, kategorijalnog, masovnog) šalje točne, brze i objektivne informacije svim podsistemima.

Politički podsistem prenosi društvu političke informacije (mnijenja, gledišta, političke alternative, odluke) i preko informacijsko-komunikacijskog podsistema vrši funkciju integracije. Ekonomski podsistem komunicira ekonomsku informaciju; ovdje spada ne samo informacija za potrošače, nego cijeli infor-

macijski kompleks, koji održava i uvjetuje nacionalnu i međunarodnu ekonomiku i tako obavlja društvenu proizvodnju. Znanstvena informacija ima svoje vlastite znanstveno istraživačke funkcije, pa i društvenu, inovacijsku i obrazovnu funkciju. Kulturna informacija čuva i razvija kulturne vrijednosti društva. Granični podsistem sadrži zaštitne institucije društva (vojska itd.) i kao takav predstavlja ne samo »fizičke« granice sistema ili vojničku »elitu«, nego i široku vojničku javnost, koja ima posebne komunikacijske potrebe.

Informacijsko-komunikacijski podsistem u funkcionalnoj je međuovisnosti s drugim podsistemima. Ali, kako politički podsistem obično vrši usmjerivačku i integracionu funkciju društva i kako »uzurpira« i pozicije političkog odlučivanja, obično podređuje sebi i informacijsko-komunikacijski podsistem. U tom slučaju informacijski sistem pretvara se u transmisiju političkog podsistema i postaje organ vlade, stranke, organizacije ili interesne grupe. Takva pozicija osobito je karakteristična za medije štampe, koji su već tradicionalno instrumenti političkih institucija. Novi masovni mediji, osobito elektronski, pa i masovna štampa, tipičnije održavaju medijarnu poziciju posredništva između političkog podsistema i široke javnosti. Iako održavaju međuovisnost s političkim podsistemom, oni nastoje održavati mnijenja javnosti. Napokon, informacijsko-komunikacijski podsistem može ostati relativno autonoman i afirmirati odnos funkcionalnog komuniciranja između podsistema i javnosti. Približavanje takvoj ulozi nalazimo u nekim historijskim razdobljima u različitim društvenim sistemima.

Neki autori uvode podjelu na totalitarne i demokratske komunikacijske sisteme, drugi predlažu trojnu ili četvornu podjelu. Takvo razlikovanje obično ima ideološke primjese i stoga izgleda da je komunikacijske sisteme umjesnije razlikovati s obzirom na stupanj ovisnosti o političkom podsistemu. Tada možemo govoriti o dvjema ekstremnim mogućnostima: o potpunoj ovisnosti komunikacijskog sistema o političkom na jednoj strani i o relativno autonomnoj poziciji međuovisnosti informacijsko-komunikacijskog podsistema od drugih podsistema. Međuoblika i kombinacija je bezbroj i svaka od tih kombinacija odražava karakteristike društvenog sistema ili historijsko-političku situaciju u danom razdoblju. Osobito na području »slobode informacija« svjedoci smo brzog »mijenjanja« oblika informacijsko-komunikacijskog sistema, odnosno (ne) ukidanja slobode.

Transmisijski informacijsko-komunikacijski sistem karakterističan je za autoritarne sisteme. Kako je komuniciranje informacija podređeno »djelatnost« vlade, ova uzurpira ne samo političku moć, nego i informaciju kao suvremeni oblik moći. U masovnim medijima afirmira načelo hijerarhije informacija. Budući da oligarhizacija informacija sama po sebi predstavlja moć, oligarhijski vrh prisvaja uz politički monopol još i informacijski. A informacijski monopol obično se zasniva na uvjerenju da državni ili državno-partijski vrh u samom sebi »udružuje« svo »znanje«, svu teoretsku i političku moć, što znači da kao informacijsko-politički centar isto tako može predlagati i afirmirati najoptimalnija rješenja.

Hijerarhija informacija, mnijenja i rješenja ukida mogućnost suočavanja s kompetitivnim mnijenjima i rješenjima. Preko intersubjektivnih i masovnih kanala prelijevaju se samo one povratne informacije koje potvrđuju ili samo ovlaš modificiraju »znanje« oligarhijskog vrha. Takva monopolna komunikacijska si-

tuacija ukida pozitivni »feedback« inovacijskih, kompetitivnih i suprotnih mnijenja i gledišta, kao i alternativnih rješenja. Masovni mediji mogu vršiti samo funkciju »transmisijskog remena« i prevoditi službena mnijenja i direktivne informacije.

Funkcionalan komunikacijski sistem, međutim, mora predvoditi ne samo strukturu saopćenja državno-partijskog vrha, nego mora omogućivati i prevođenje strukture saopćenja javnog mnijenja, koje se oblikuje u interakciji s državno-partijskom strukturom saopćavanja. Uspostavljanje takvog dvosmjernog, kružnog toka, međutim, moguće je samo ako postoji relativno autonoman informacijsko-komunikacijski sistem. Takav komunikacijski sistem mora imati elemente autonomnosti, koji će mu omogućivati kritičku i kontrolnu funkciju u društvenom sistemu, a u isto vrijeme može biti samo »relativno« autonoman, tj. mora biti integriran u društveni sistem i ne može postojati »uz« sistem kao nešto izvansistemsko, strano, nefunkcionalno. Informacijska sredstva su medij interakcije društva i njegovih elemenata, a ne monopol jednog dijela nad cjelinom.

Autonomnost komunikacijskog sistema pretpostavlja i njegovu »relativnu« neovisnost od ekonomskog podsistema, odnosno od vlasničko-oligopolnih odnosa. Sadržaj sistema saopćavanja je »ovisan« ne samo od političke moći, nego i od sistema vlasništva. Informacijsko-komunikacijski sistemi u ekonomskoj su ovisnosti o institucijama ili su vlasništvo različitih institucija: države, političkih stranaka, interesnih grupa, privatnih organizacija, crkve, raznih monopola ili oligopola, pa i privatno vlasništvo pojedinih poduzetnika ili komunikatora.

Relativna ekonomska autonomnost komunikacijskog sistema ovisi o obliku ovisnosti ili vlasništva. Informacijsko-komunikacijski podsistem može ovisiti o ekonomskom podsystemu zbog informativno-oglasne funkcije koju vrši za ekonomski sistem na bazi plaćanja. A može biti i direktno ekonomski ovisan o političkoj stranci ili državi, koja je vlasnik informacijskih sredstava. Masovni mediji mogu imati i status javnih služba koje kontrolira javnost preko svojih predstavnika. Afirmira se također i model društvenog vlasništva nad medijima kojima upravlja publicistički kolektiv uz suradnju predstavnika javnosti.

Ekonomska ovisnost određuje mjesto informacijsko-komunikacijskog podsistema nekog društva: kada ga prisvajaju monopolistički ili oligopolistički centri političko-ekonomske, vojne ili ideološke moći, onda on može obavljati samo funkciju prenosioca usmjerenih, homogeniziranih monopolnih informacija, a nikako vršiti funkciju informacijskog strujanja i raščlanjivanja (povezivanja) svih sastavnih dijelova društva. U takvoj rudimentarnoj transmisijskoj funkciji stvarno se ne mogu komunicirati devijantni, konfliktni glasovi, zbog čega takav sistem ne može reintegrirati društvo u napredujućem razvojnom procesu suočavanja mnijenja i vrijednosti te postizavanja vrijednosne suglasnosti. (Vidi: Modeli, Vreg, shema 5, gdje je posebno naglašen pritisak političkog i ekonomskog podsistema.)

Međusobna ovisnost informacijsko-komunikacijskog podsistema o graničnom podsystemu nije tako očita kao što je to slučaj kod političkog i ekonomskog. Ako imamo u vidu da je u gotovo svakom društvenom sistemu vojni oligarhijski vrh jedan od tri snažne »elite«, onda to znači da je i granični podsistem čimbenik utjecaja na informacijsko-komunikacijski podsistem.

vjeriti usporednom analizom informacijsko-komunikacijskih sistema na različitim nivoima razvoja i u različitim sistemima.

Prihvatimo li tezu da svaki podsistem mora očuvati svoju relativnu autonomnost ako želi potpuno obavljati njemu imanentne funkcije, onda to isto tako moramo prihvatiti i za informacijsko-komunikacijski podsistem. Svaki podsistem može očuvati svoju autonomnost tek ako ni jedan od pod sistema ne prisvoji monopolističke pozicije moći, što se odnosi i na monopolističku poziciju informiranosti kao suvremeni oblik moći.

Samo autonoman informacijsko-komunikacijski sistem može vršiti funkciju brzog, dinamičkog, dvosmjernog i svestranog kruženja informacija u pod sistemima i među pod sistemima. Samo se tako može vršiti i intenzivno interakciono komuniciranje među pod sistemima, što samo po sebi znači fleksibilnu sinkronizaciju aktivnosti pod sistema, odnosno integraciju norma i vrijednosti sistema. Isto je tako očito da se decentralizacija odlučivanja na pod sisteme može uravnotežiti samo za visoko razvijenim, jedinstvenim i autonomnim informacijskim sistemom, koji s interakcijskim komuniciranjem vrši usklađivačku ulogu i sprovodi integraciju sistema na bazi zajedničke vrijednosne orijentacije.

To također znači da pojedini pod sistemi ne mogu održavati vlastite, u sebe zatvorene, monopolističke informacijske centre, a još je manje dopustivo da to pravo prisvoji samo jedan podsistem. To bi u slučaju političkog pod sistema značilo da bi se on pretvorio u monopolni centar političke moći koji bi udruživao najveću moć i najbolju informiranost, a također i sve mogućnosti odlučivanja. Informacijsko-komunikacijski podsistem tako bi se pretvorio u podređenu, transmisijsku mrežu, javnosti bi bila uskraćena mogućnost horizontalne komunikacijske interakcije i ona bi se raspadala u atomiziranu masu. Uspostavljanje funkcionalnog komuniciranja između medija i stanovništva bilo bi onemogućeno, a time i postizanje konsenzusa i reintegracije na bazi društvenih vrijednosti.

Zaštitna funkcija graničnog podsistema diktira postojanje velike vojne organizacije s vlastitim ekonomskim, znanstvenim, informacijskim i drugim potencijalom; možemo govoriti o posebnoj vojnoj javnosti koja ima vlastite interesne organizacije, svoja poduzeća, svoje masovne medije, pa čak i svoju ideologiju, odnosno vlastite predodžbe o društvenom uređenju. Obično pokušava svoj vojni organizacioni model, koji bazira na autoritativnim, subordinacionim načelima, afirmirati u društvu kao model cijelog društvenog uređenja.

Taj je utjecaj vidljiv i kod informacijsko-komunikacijskog podsistema, koji se u slučaju rata obično pretvara u vojnu informacijsko-propagandnu službu. Tako zapažamo u mnogim društvenim sistemima težnju da informacijsko-komunikacijskom sistemu još u razdoblju mira nametnu hijerarhijski štabsko-propagandni model informacijske aktivnosti koja bazira na načelima direktivno-propagandnog komuniciranja. Granični podsistem ne utječe tada samo metodom grupa za pritisak, niti samo pravnim odredbama o vojnoj tajni, primjenjivanjem propusnosti informacija na granicama sistema, doktrinom o sigurnosti i obrani zemlje, nego on svojim organizacijskim modelom subordinacije i propagandne aktivnosti prodire i u sam informacijsko-komunikacijski podsistem. Penetracija ovisi o odnosu snaga političkog i graničnog podsistema, od afirmacije određenog društvenog sistema u zemlji i od međunarodnog položaja.

Znanstveni i kulturni podsistem nisu čimbenici usmjerivačko-direktivnog utjecaja na informacijsko-komunikacijski podsistem. Prije bismo mogli reći da su determinante razvijenosti informacijsko-komunikacijskog podsistema, a ne čimbenik ograničavanja njegove autonomnosti. Zbog toga posebno spominjem njihovu ulogu kod tipologije stupnjeva razvijenosti komunikacijskih sistema. Ovdje želim upozoriti samo na neke odnose među podsistemima.

Razvijenost znanstvenog podsistema ukazuje na stupanj razvoja cijeloga sistema. Društva u razvoju posebno očituju nerazvijen znanstveni podsistem, što se odražava i na informacijsko-komunikacijskom podsistemu. Saopćavajuća struktura koju svakodnevno emitira komunikacijski sistem takvog društva ostaje, tako reći, na nivou manufakturno-obrtni, prosvjetiteljske i aktivističko-voluntarističke ideologije. Znanstvena informacija, prodire doduše, u javnost, ali svojom misaono-logičnom i inovatorskom strukturom ne postaje sastavnim dijelom javnoga života.

Informacijsko-komunikacijski podsistem neobično ovisi o razvoju kulturnog podsistema. Kulturni podsistem je »programsko zaleđe« svih stvaralačkih napora masovnih medija; o razvijenosti kulturnog podsistema ovisi i sadržajna kvaliteta masovnih medija, a također i stupanj penetracije stranih, monopolističkih komunikacijskih sistema. Stupanj razvijenosti kulturnog podsistema određuje i stupanj razvijenosti prijemnog podsistema, tj. čitalaca, slušalaca i gledalaca masovnih medija. Prosječan stupanj kulturno-političkog nivoa masovnog stanovništva određuje retroaktivno i sadržajni nivo strukture saopćavanja masovnih medija.

Razvijeni znanstveni i kulturni podsistemi zbog toga su prirodno »zaleđe« razvijenosti informacijsko-komunikacijskog podsistema. Korisno je konstatirati da li su autonomnost kulturnog i znanstvenog podsistema također uvjet autonomnosti informacijsko-komunikacijskog podsistema, odnosno njegove »slobodnosti« od drugih podsistema. Takva bi se hipoteza najvjerojatnije mogla pro-